

ЗАГОРКА ГОЛУБОВИЋ

СОЦИЈАЛИЗАМ И ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ

Отисак из публикације *Потребе друштвеног развоја* (Зборник за филозофију и друштвену теорију Српске академије наука и уметности, књ. I)

БЕОГРАД 1991

ЗАГОРКА ГОЛУБОВИЋ

СОЦИЈАЛИЗАМ И ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ

Теоријско одређење и последице у квалитету праксе

Овај рад треба схватити као наставак покретања потребе за преиспитивањем кључних појмова помоћу којих се одређују концепције социјализма и људских потреба и њихов међусобни однос. Његова претензија није, дакле, да понуди готове одговоре, већ више да анимира размишљање доводећи у питање било неке класичне концепте, било неке до сада (у дискусији) изречене ставове, као и да реагујући на досадашњу дискусију продужи размишљање на линији неких теза које су дате у виду натукница, а чије развијање може бити важно за савремено поимање проблема о којима ће бити речи.

Карактер овог текста биће условљен том основном намером и из тих разлога у њему ће остати недоречени неки ставови а аргументација неизведена у потпуности; неки делови састојаће се, првенствено, из теза које ће се даље морати елаборирати; сви делови неће бити сразмерно обрађени у овом тексту, било ради тога да би се избегло понављање онога што сам већ на другим местима писала, или зато што на извесним проблемима треба још радити, а у току рада на њима биће корисно да се измене мишљења у дискусији. Биће највише указивања на питања која треба поставити, са мање или више развијеним назнакама, у ком правцу овај аутор тражи на њих одговоре.

Оваква структура текста није, међутим, условљена само техничким разлозима (недовољношћу времена и простора за потпуније развијање проблема) већ и методом рада (како га ја схватам) на овом пројекту. Наиме, сматрам да почетни текстови треба више да иду у том правцу да постављају проблеме и указују на могуће редефиниције концепата којима се служимо, него што треба да представљају комплетирани студије. Уколико тако будемо поступали, овај заједнички рад биће доиста плод практикованих дија-

лога, какав је започет претходном дискусијом; уместо да се наш крајњи резултат састоји из неповезаних монолога, који дају збирку текстова што остају један *поред* другог пропустивши да успоставе међусобну комуникацију. Из тих разлога, определила сам се за попућену форму као погоднију за развијање плодног дијалога и грађење једног новог начина интелектуалне комуникације, у којој сврха није убеђивање већ развијање идеја, што је и првобитни смисао дијалектичког метода.

I

*Теоријске одредбе појма социјализам и плурализам
социјалистичких алтернатива*

Прихватам као плодну идеју о *плурализму концепција социјализма* којом се указује пут у преиспитивању појма „социјализам“ да би се довео у раван савремених потреба на које се, такође, може и мора применити становиште плурализма.

То подразумева, с једне стране, нужност преиспитивања марксистичке концепције [а] социјализма и конфронтирање ове [ових] са другим традицијама како на теоријском плану тако и у облику социјалистичких покрета који су настајали изван оквира марксизма. А са друге стране, указује се потреба за тешњим повезивањем концепција социјализма са еманципаторским теоријама и искуствима која не морају носити ознаке „социјализма“, али чије промишљање могућности људске еманципације може бити значајно у покушају редефинисања савремене теорије и покрета за еманципацију. (На тој линији може се боље успоставити и веза са искуствима пољског покрета „Солидарност“, који се тешко може сабити у оквиру марксистичког поимања социјализма, али је несумњиво један од најзначајнијих савремених еманципаторских покрета, поготово с обзиром на радничку већину, што указује на потребу преиспитивања тезе о исцрпљености еманципаторског потенцијала радничке класе у савременим условима).

Прихватање става о плурализму социјалистичких концепција такође значи да је говор о „истинском социјализму“ теоријски не-легитиман, што се темељи на следећим тезама: а) не може се прихватити да постоји само *једна* „права“ алтернатива у духу социјализма будући да је то супротно самом појму, који претпоставља могућност само-одређења и само-организације друштва (идеја о одређењу појма у овом смислу биће касније више развијена); б) такође се не може прихватити да је једном копирана пројекција социјализма *непроменљива* и да не подлеже преиспитивању (схваћена као „неумитни закон историје“), јер би такво схватање водило не-историјском (или над-историјском) поимању социјализма, што противречи оригиналној идеји о социјализму као друштвеном покрету, а погудује институционализованој редукцији идеје социјализма.

Међутим, одбацивање једног и вечног узора, према којем би се као недостигнутом идеалу мерила социјалистичка пракса, не прет-

поставља да се појам социјализам толико релативизује да постане чисто ствар конвенције (преузимање термина независно од импликација које сам појам садржи). Таквој релативизацији се противи не само оно што је Мићуновић изразио прегнантно као „наталожене потребе човечанства које се увек изнова враћају у друштвеним покретима“, који се, сигурно, нису случајно (произвољно) сврставали под заставу „социјализма“, већ због неких заједничких идеја, тежњи и вредности; него и елементарна логика која захтева да појмове дефинишемо проналазећи карактеристичан *заједнички имену-тељ* под који се могу сврстати различити варијетети истог појма. Дакле, плурализам социјалистичких алтернатива не препоставља потпуно разграђивање логике, већ указује на то да се не могу мешати логика и метафизика.

Другим речима, критичка теорија социјализма, која се усмерава и на преиспитивање постојећих концепција социјализма и праксе која себе назива социјалистичком, не служи се идеолошки редукованом концепцијом социјализма која се пројектује у један непроменљиви узор, у смислу „истинског социјализма“ којем нема алтернативе, будући да је у том контексту остварење социјализма схваћено као „историјска мисија“ једном за увек дефинисаног субјекта (концепција о радничкој класи као субјекту досадашњих социјалистичких револуција више се чак ни идеолошки не може доказивати с обзиром на распрострањену чињеницу да је замењена „авангардом“ као историјски неопозивим субјектом). Већ само прихватање плуралистичког принципа означава да се социјалистички карактер одређене теорије/покрета не тражи ни у статичности концепта нити у метафизичкој одређености субјекта (партија као метафизички ентитет).

Али да би се могао заузети критички став према традицијама социјалистичких пројекција и друштвених покрета, критичкој теорији је потребно да дефинише *заједничко језгро* идеја, карактеристика и вредности на основу којих се одређена теорија/пракса може препознати као социјалистичка, иначе не можемо избећи опасност потпуне релативизације. Међутим, критичка анализа се не заснива на томе да „мери“ да ли је пракса „достигла идеју“, већ да ли уопште постоји кореспонденција између претпостављених идеја и циљева — по којима теорија/пракса добија обележја социјализма — и тенденција које се анализом могу утврдити у *развојној линији* дате праксе. При том, анализа мора да обухвати *све слојеве* друштвеног живота: поред институционалне структуре и нормативног система и све остале форме продукције и репродукције живота, које нису уклопљене у институционализовану сферу али се практикују, као и оне димензије друштва које представљају „свакодневни живот“ у којем појединци највише и учествују, укључујући и облике неинституционализоване комуникације. Ако утврдимо да одређена пракса у свим овим слојевима иде потпуно *мимо* назнака које обележавају социјалистичко усмерење, не видим никакав *теоријски разлог* због чега би се таква пракса називала социјалистичком.

Шта више, таква релативизација у функцији је идеолошких мистификација, које манипулишући идејом социјализма служе да се сама идеја (социјализма) обесмисли и деградира (било да је реч о некритичкој идентификацији стаљинизма са социјализмом од стране совјетских идеолога или од стране антисоцијалистичких идеологија, о чему сам опширније писала у „Криза социјализма?“, Гледишта 1—2, 1984. и у „Новије парадигме за објашњење природе „реалног социјализма“, у Зборнику „Теорија и пракса реалног социјализма“). Можда је најтежа последица такве идеолошке манипулације са идејом социјализма (која је најбоље изражена у појму „реални социјализам“ који означава да је социјализам у ономе што постоји, а не у идеји — џокетирајући са начелима позитивистичке науке) прихватање да су побуњеници против таквог „социјализма“ отпадници/„дисиденти“, што има погубне последице на међународни социјалистички и лево оријентисани покрет, који се снбива да успоставља везе са овим снагама у земљама „реалног социјализма“ који су весници еманципаторских тежњи и покрета. Критичка теорија чини супротно, одбијајући овакву манипулацију она настоји да управо у тим слојевима открије фрустрирани потенцијал за еманципаторску друштвену реконструкцију у овим друштвима и да на том трагу утврди историјске могућности за њихову еволуцију.

Да се критичка теорија социјализма не служи небулозном идејом „истинског социјализма“ — која претпоставља да је пројекат овлашћен самом историјом, будући да „оваплоћује историјске законитости“ (садржано у синтагми „историјска мисија“ авангарде, што се погрешно изједначаује са мисијом пролетаријата), те делује као „сазната нужност“ која укида слободу — доказује се начином на који се изводе суштинске карактеристике, које представљају основу за дефиницију сваке варијанте/концепције социјализма. Погрешно се тврди да се те карактеристике изводе из саме идеје, потпуно занемаривши да су у току досадашње историје постојали многи покушаји стварања социјалистичке праксе, било да су само назначавани друштвеним покретима који су настајали спонтано, остварујући делимично извесне облике праксе нове организације (савети); или да су путем револуција вршени значајнији преображаји друштвених односа и увођене нове институције (Руска револуција 1905, фебруара 1917. и прва фаза развоја након Октобарске револуције); као и да је било неколико покушаја у оквиру система који се назива „реални социјализам“ да се изврши реконструкција друштва у циљу ревитализације вредности социјализма (устанак у Мађарској 1956, покрети у Пољској 1956—1981, „Прашко пролеће“ 1968). Карактеристично је да је у свим тим покретима настајала једна нова институција — савети (који добијају различите форме и називе: градски и сеоски совјети, раднички савети, фабрички комитети) — као пандан класичној форми друштвене организације која се ослања на државну власт (Југославија је једини изузетак где су раднички са-

вети уведени државним актом, што је само по себи *contradictio in adjecto*).

Дакле, поред карактеристичног скупа идеја и вредности у име којих су се обнављали социјалистички покрети; услед „наталожених тежњи и потреба“ да се измени постојећи свет, постоји и фонд *искуствених елемената*, који омогућује да се идентификује оно заједничко језгро које се историјски формирало и допуњавало. Према томе, једна карактеристична дефиниција социјализма није обавезно неисторијска, пошто постоји историјско искуство на које се може ослонити. И у том смислу ја прихватам захтев да се *историјско искуство социјализма* (укључујући и оно негативно у друштвима „реалног социјализма“) мора узети у обзир.

Мислим да се може говорити о три равни из којих се изводе елементи за одређивање заједничког именитеља социјалистичких концепција/алтернатива: *социолошка раван*: одређивање карактеристичног *доминантног друштвеног односа* који произлази из самог појма (односно због којег је конструисан сам термин „социјализам“ али и из историјског искуства као потврде да је суштинска тенденција биле делотворна; *антрополошка раван*: карактеристичан *квалитет живота*, који укључује редеоиницију концепције људских потреба у односу на еманципаторско схватање развоја личности; и *аксиолошка раван*: скуп карактеристичних *вредности* којима се обележава нови квалитет живота.

Види се, дакле, да је процес дефинисања социјализма далеко сложенији него што се претпоставља када се критика врши у име „емпиријског принципа“, који ствари веома поједностављује, као да се вртимо у кругу чистих идеја без икаквог историјског искуства о потребама које су људе покретале и о могућностима остварења (макар и краткотрајног и делимичног) основних вредности и тежњи које су словиле као социјалистичке. Према таквој критици испада да је нужно, да би се прекинуо тај ланац „над-искуственог“, признати оно што је само или претежно негативно искуство социјалистичких покрета као једини постојећи социјализам, да би се обезбедила бар некаква (не упуштајући се у то *каква*) искуствена основа за процењивање социјализма (што оваква редуција историјског искуства која не узима у обзир да постоји и другачије искуство спонтаних социјалистичких покрета насупрот институционализованој власти комунистичких партија, обесмишљава сам појам социјализма, једноставно се апсолвира као ненаучно питање).

Ова подела на три равни не значи да су елементи за дефинисање социјализма, који се из њих изводе, одвојени и различити. Напротив, као што ћу покушати да покажем, сви ти елементи иду у истом правцу и потврђују основну усмереност, само из другог аспекта.

У равни доминантног друштвеног односа (социолошка раван) појам „социјализам“ претпоставља такву реконструкцију друштва у којем ће бити извршена социјализација средстава помоћу којих се врши друштвена репродукција у најширем смислу (зато није реч са-

мо о социјализацији средстава за материјалну производњу), а то не значи ништа друго него стварање услова да сами „произвођачи“ (такође у ширем смислу) *суверено располажу* средствима и производи-ма свога рада (то је оно што је Љубо Тадић изразио као остварење транспарентних друштвених односа). Дакле, насупротив капитал односу (ово је поређење нужно јер је социјализам мишљен као радикални преображај капиталистичког друштва) пројектује се успостављање непосредне социјализоване „производње“ чија је сврха производња за задовољавање људских потреба (и материјалних и духовних), а не за увећање профита и акумулације капитала. Тек такви односи пружају могућност за укидање експлоатације у економској сфери и доминације у политичкој сфери.

Већ из наведених елемената назире се и нов квалитет живота и вредности које га обележавају. Принцип транспарентности друштвених односа јавља се као обележје у свим областима друштвеног живота, што не значи да се претпоставља друштвена организација без икаквих посредника (у сложеном и развијеном друштву то није могуће), већ да су посредници демократски овлашћени посредници произвођача/грађана као јединих суверених субјеката. Нов квалитет живота се огледа и у томе што се друштвене и интерперсоналне комуникације успостављају потпуно слободно (доследно остварен принцип слободе удруживања и друштвеног општења) и што су оне мотивисане задовољавањем заједничких потреба, а не само интереса (о разлици између потреба и интереса вид. А. Heller, *The Theory of Needs in Marx* стр. 58—66); затим, што произлази из претходног, проширује се простор за спонтано деловање, насупротив хиперорганизованости и хиперинституционализацији; а то пружа веће могућности за остварење различитости индивидуалног потенцијала и бржи успон у развоју личности.

Такав квалитет живота имплицира: прогресивно остварење принципа слободе (будући да је реч о сталној динамици а не о крајњем циљу), утемељење принципа једнакости (што не значи ни униформност ни поравнање, већ захтев за уједначавањем друштвених услова за све управо у име разноликости, да би се разноликост индивидуалних потенција могла остваривати код свих чланова друштва, а не само овлашћених); као и озбиљење принципа солидарности, што значи да појединци не могу остваривати своје потребе на рачун других и не водећи рачуна о могућностима других. То се може повезати у ширем смислу са Кантовим категоричким императивом — да се ни један човек не може користити као средство за остварење нечијих циљева, што у крајњој линији изражава и најопштију вредност уграђену у идеју социјализма — да је човек највиша вредност и циљ.

Могло би се рећи да је у досадашњем историјском искуству покушај оснивања *Републике савета* уједињавао све ове елементе и симболизовао тежњу за радикалним преображајем капиталистичког друштва, супротно редукованој, искључиво политичкој концепцији револуције у државама „реалног социјализма“.

II

Људске потребе и социјализам

Темељна категорија помоћу које се одређују циљеви социјализма јесу *људске потребе*, односно развијање и испуњење људских потреба. Али овако речено још се не види у чему је својеврсно нови квалитет живота у социјализму, јер свако друштво да би опстало мора да задовољи неке људске потребе. Питање није, међутим, само у томе које потребе одређено друштво првенствено задовољава и како се врши задовољавање потреба у склопу постојеће структуре друштва, односно колико су сви чланови друштва у могућности да задовоље и своје елементарне потребе, иако су сва та питања врло важна. Радикална реконструкција капиталистичког друштва претпоставља другачије схватање људских потреба (као што је истакнуто у претходној дискусији) и то, прво, у смислу померања од преовлађујуће усмерености на *потребе система* (system-needs — што се често погрешно назива „друштвеним потребама“, а у ствари произлази из потребе одржања датог система, независно од просперитета друштва) ка задовољењу *потреба чланова друштва као личности и њихових слободних асоцијација* (друштвених потреба, или потреба заједнице).

Друга промена се дешава у простору самог формулисања потреба с обзиром на то ко одређује систем потреба (питање о којем је говорио Мићуновић у смислу ко пројектује потребе и може ли то бити неки друштвени арбитар, а да се тиме не угрози самосвојност личности и суверенитет грађанина). Из претходног разматрања може се извести да је концепцији социјализма примерен принцип *плурализма потреба*, те би свако априорно успостављање хијерархије, независно од развијености индивидуалитета чланова друштва, представљало насиље над процесом развоја личности („диктатура над потребама“ као примена ауторитарне концепције људских потреба); али би то било и свако друго наметање потреба мотивисано утакмицом на тржишту или политичком утакмицом (манипулација потребама). У том смислу мислим да је оправдано увести појмове „отуђене потребе“ и „вештачке потребе“, које су, у ствари, сурогат помоћу којег се потписују стварне потребе.

Трећа промена тичала би се класификације потреба. Будући да су системи потреба историјске категорије и да су условљене могућностима али и усмереношћу одређеног друштвеног система, класификација потреба се не може правити изван историјског контекста. А с обзиром на оно што је раније речено о променама које настају у схватању људских потреба у социјализму (поштовање принципа плурализма и индивидуалитета), питање је да ли се и може правити нека детаљнија класификација у оквиру социјалистичких концепција, осим оних најопштијих као што су: опште потребе (друштва као целина) — појединачне потребе; елементарне потребе — изведене потребе; стварне потребе — отуђене вештачке потребе.

Овде је потребно скренути пажњу на оно што је говорио Видаковић — *на динамички карактер потреба*, те и из тих разлога свака

априорна класификација односи се према потребама као да су једном за увек дате. А степен развијености потреба не зависи само од могућности датог друштва, већ и од развијености личности које чине антрополошку базу тог друштва (зато се и дешава да богатство друштва може бити обрнуто пропорционално развоју људских потреба, односно да може умножавати отуђене и вештачке потребе на рачун стварних потреба). Зато је важно у развијању појма еманципације размотрити и питање о *ослобађању потреба* као важном аспекту процеса ослобођења личности. То разбија све досадашње устаљене оквири друштвене организације који су а priori наметали приоритет друштвеног над индивидуалним.

Све ове претпоставке морале би бити присутне већ у настајању друштвеног покрета и одразити се како на његову организацију тако и на стратегију борбе за друштвени преображај да би резултати били у складу са основним циљем — са таквом реконструкцијом друштва које ће друштвену производњу усмерити, пре свега, на задовољавање људских потреба. (У раздвајању основног и непосредних циљева и у потискивању првих за рачун других треба тражити разлоге неуспеха досадашњих социјалистичких револуција — о чему ће бити више речи у III делу).

Ако је циљ добро организованог друштва (хуманог друштва) да развија све потребне услове за ослобођење личности човека, а то значи за развијање његове слободе, аутономије и целокупног људског потенцијала који се не развија аутоматски ако није друштвено подстакнут и охрабрен, онда се може рећи да је развијање људских потреба и начин њиховог што потпунијег задовољавања једно од битних мерила делотворности социјалистичке концепције у пракси одређеног друштва.

„Криза социјализма“ о којој се данас уопштено говори, а мисли се на кризу друштава која себе називају социјалистичким (при том, заборавља се да друштво није онакво какво о себи мисли да јесте већ како се показује у својим друштвеним односима), израз је, првенствено, заустављања процеса у антрополошкој сфери. (Чак и „оскудица“ у материјалној потрошњи у „реалном социјализму“ не изражава стварно сиромаштво и одсуство материјалних могућности, већ је више резултат идеолошке оријентације, што примењено на економску политику значи апсолутни приоритет тешке индустрије; да је ова тврдња тачна показују подаци за СССР, који је по производњи из сектора А друга светска сила, док је по могућностима задовољавања материјалних потреба становништва међу средње развијеним земљама). Да се у тој сфери скоро ништа битније није променило упркос ригорозној индоктринацији која траје већ деценијама, а била је усмерена, првенствено, на то да елиминира потребе личности, глорификујући „друштвене потребе“, показује чињеница да се већ са првим ослобађањем индивидуалних потреба потврдила тенденција ка формирању „потрошачког синдрома“, док се либерализација у начину живота манифестује у тежњи за имитацијом западног „image“-а, што говори о одсуству адекватне концепције људских потреба у овом типу друштва.

Од уопштене Марксове формулације да је „богат човек онај ко поседује богатство потреба“ социјалистичка концепција морала би развили целовиту стратегију развоја људских потреба кроз адекватну економску и културну политику, која претпоставља и измењени концепт социјализације. У складу са променом усмерења у систему потреба (од потреба система ка потребама чланова друштва као личности) мења се и значење социјализације: уместо прилагођавања индивиду систему да би овај могао несметано да функционише (што је функција „друштвеног карактера“ по Фрому), социјализација треба да представља спој друштвености и индивидуалитета у процесу развоја личности. А ослобођени потенцијал индивиду омогућује и отварање према новим потребама, те се на претпоставкама социјалистичког преображаја симултано остварује развој друштвеног богатства (не само материјалног) и све богатији (потпунији и разноврснији) развој индивиду и њихових система потреба. Истовремено, унутрашње богатство мотивације ствара и бољу основу за селекцију и може се претпоставити да ће се у условима, који ће омогућити задовољавање човекових елементарних потреба без свакодневне исцрпљујуће борбе, стварати већа пријемчивост за потребе које условно називам „изведеним потребама“ (или по Маслову „потребе раста“ које се односе на сферу самоостварења и развоја личности).

На томе се заснива и нов квалитет живота у којем је „бити“ а не „имати“ основна сврха; односно, смисао живота састојаће се у испуњењу живота човека као самосвојне личности, а не у стварању организације ради организације (претварање средства у циљ) и у служењу спољашњим циљевима, што је увек водило овој или оној форми доминације.

Не треба изгубити из вида, свакако, реалну снагу потребе за доминацијом, не само на страни оних који су имали власт, или су се борили да је освоје, већ и оних који су се спремно потчињавали кроз векове, док су само бунтовничке мањине дизале устанке и револуције. И у том контексту можда се може говорити о преовлађујућој потреби „бекства од слободе“ да би се сачувао привид „мирног живота“, упркос томе што смо склони да верујемо да је потреба за слободом као најаутентичнија потреба исконски усађена у све нас. Не може се, дакле, полазити а приори од тога да су потребе за слободом и аутономијом јаче од оних потреба — на пример, за сигурношћу и прилагођавањем — које доприносе одржавању и сталном обнављању утњетавања. Али баш због тога, стратегија развоја људских потреба, у смислу ослобађања људског потенцијала у сфери потреба, морала би представљати срж концепције социјализма као еманципаторске теорије и праксе, будући да је појединац људско биће по свом достојанству (аутономији) и слободи. Овај аспект је био најзапостављенији у досадашњим концепцијама социјализма и њему би требало посветити много већу пажњу.

Када се ово разматрање повеже са оним о чему сам расправљала у I делу, види се да су социолошке и антрополошке компоненте тесно повезане и да без обостраног приступа социјалистичка концепција нужно остаје мањкава управо у свом еманципаторском

аспекту. Стога, у једностраној оријентацији (било економистичкој или социологистичкој) могу се тражити разлози за познате историјске учинке досадашњих социјалистичких покрета и револуција.

III

Зашто је марксизам после Маркса занемарио антрополошку димензију концепције социјализма и да ли је тако редукована концепција социјалистичка?

Пре упуштања у расправу о разлозима за суштинску редуkcију концепције социјализма у политици примењеној после Октобарске револуције (нарочито од 1918. године) укратко ћу назначити смисао и манифестације те редуkcије, што се састоји у следећем:

(1) Друштвени преображај, који је вишедимензионалан (економска, социолошка, антрополошка и културна димензија саставне су компоненте радикалне реконструкције капиталистичког друштва), сведен је на две и то сужено схваћене димензије: на *економско-технолошку* — у смислу индустријализације (што не подразумева и квалитативну промену у начину производње и производним односима) и *политичку* — и то првенствено у смислу преузимања власти (што такође не подразумева радикалну редистрибуцију друштвене моћи).

(2) Друштвени покрет, као потенцијални израз потреба и тежњи широк друштвених група, сведен је на уску скупину самоизабраних „професионалних револуционара“ који стављају интерес за очување освојене власти и успостављеног поретка изнад потреба у име којих је покрет настао (довољно је упоредити револуционарни покрет 1905. и фебруара 1917. и начин на који су тада формулисани захтеви за друштвеним променама, са онима после Октобарске револуције; о томе сам опширније писала у књизи *Стаљинизам и социјализам*).

(3) У тако суженој визији (индустријализација + политичка револуција) потребе развоја личности нису могле наћи место, а анти-индивидуалистичка оријентација бољшевичке филозофије их потпуно и елиминише из пројекције социјализма као буржоаске остатке. (Тиме се може објаснити да Стаљинов *Анархизам или социјализам*, писан још 1903. није наишао на реакцију као флагрантни фалсификат марксизма). Зато паролa „све за социјалистичку изградњу“ подразумева жртвовање потреба личности, не као потребу тренутка, већ као највиши циљ социјализма. Супротно Марксовом поимању људске еманципације (под геслом „све што је људско није ми страна“ — што изражава ширину европског интелектуалца формираног у условима грађанске демократије — подразумевајући разумевање за све људске „слабости“ у шта се најчешће укључују и емоције као извор ирационалног), бољшевизам глорификује револуционарног „над-човека“ (без свих тих људских слабости, односно без осећајности и ирационалности), а стаљинизам спушта ту инверзију

на приземнији ниво, прописујући *дисциплину* и *послушност* као нове врлине „Новог човека“, у којем је човек потпуно обезличен и сведен на привесак колектива (појединац постоји ради испуњења дужности према колективу).

Имамо, дакле, као учинак: индустријализацију, извршену по цену највећих људских жртава („поправни радни логори“ стаљинистичког периода такође су укалкулисани део пројекције индустријализације, који је обезбеђивао бесплатну радну снагу, укључивши принудни рад у концепцију социјализма); успостављену нову власт која оличава диктатуру партије („диктатура пролетаријата“ је еуфемистички израз за облик власти који стварно постоји) са поништењем првобитних социјалистичких установа; и индивидуе лишене индивидуалности као најподобнији „друштвени карактер“ који обезбеђује функционисање и обнављање успостављеног поретка.

Мало је теже одговорити на питање: зашто је превладала таква концепција, тј. зашто су ауторитарне снаге однеле победу над онима које су заступале схватања много више усклађена са захтевима еманципације? (Сетимо се само преображаја Троцког — као трибуна тежњи спонтаног покрета 1905. и првог председника Петроградског совјета, и оног Троцког који је тврђи од Лењина у схватању положаја и функције синдиката као просте трансмисије државе и партије и који даје шлагворт Стаљину за касније увођење принудног рада као легитимног облика „изградње социјализма“).

У одговору на то питање не може се остати само на опису заосталости Русије тога доба, већ и због тога што неки оспоравају ту тезу и на пољу економије, а поготово ако се узме поље културе и домет који постиже литература и њен стваралачки потенцијал, као и снага интелигенције која је формирана већ тада као „савест друштва“ у борби против тираније, што свакако не може бити изузето из процењивања степена развијености Русије с почетка овог века. Каже се, Русија није имала радничку класу у правом смислу и била је превасходно мужичка. Али ни ту, нити другде, револуцију нису покренуле радничке и сељачке масе, већ интелектуална снага друштва, а ниво руске интелигенције био је европски. Може се рећи да је сурови режим царског самодржавља условио илегалне форме отпора, што је одиграло значајну улогу у потискивању демократских традиција. Свакако су томе допринели и међународни услови после Октобарске револуције: борба против иностране интервенције и тиме изазвани грађански рат. Али, све су то само фрагменти одговора на горње питање а не и цео одговор.

Мислим да се у објашњењу разлога овакве редукције прави слична грешка која је садржана и у самом поступку редукције. Наиме, потпуно се превиђа антрополошка димензија, која такође сама за себе не би могла дати потпун одговор, али узета заједно са осталим елементима помаже да се схвати зашто је баш ауторитарна и деперсонализована концепција однела превагу.

Увођење антрополошке димензије би показало: *прво*, да анализа „националног карактера“ (Вид. Н. Берђајев, *Философија неравенства и истоки и смисл русског комунизма*“ као и Р. Редлих, *Стаљинщина как духовниј феномен, Очерки большевизмоведенија* — потпунија библиографија у мојој поменутој књизи) открива она својства која погодују манипулацији са масом, услед двоструког и противречног бића руског човека (љубав према слободи али и богобојажљиви однос према „владару“ и склоност потчињавању); а вође револуције су такође део те популације, који и сами наслеђују црте тога менталитета који условљава да се изгради став неповерења према народу као бићу неспособном за рационалне и аутономне одлуке; *друго*, аскетски тип личности вођа револуције, који су формиран у условима илегалне борбе, и силом прилика прихватили жртвовање личности као нужност, али су то касније претворили у принцип, осиромашујући и представу о човеку, као и представу о циљу (будући да је оно што се данас уобичајило називати „Гулаг-социјализмом“ поражавајуће не само и првенствено по ефектима масовних злочина, већ и због таквих трагичних ефеката који убијају људску личност „у име социјализма“, величајући негативну утопију као социјалистички идеал. (Вид. Замјатин, *Ми*); *треће*, потпуно одсуство концепције развоја људских потреба и свођење потреба на потрошњу (што је истакла Ева Берковић) оријентисало је практичну политику на сузбијање личних потреба у име брже изградње социјализма, што се по својим последицама показало погубним: за становништво „реалног социјализма“ друштвена изградња је остала принудом (принудна партиципација у виду „суботњика“ и „стахановског такмичења“ као замена за стварну ангажовану партиципацију), а властита срећа тражи се негде изван друштва — иза породичног зида или у полупризнатим формама комуникације — што је очигледан доказ промашаја политике развоја; и *четврто*, а у томе је срж проблема, концепција „Новог Човека“ схваћена је као пројекција партијских арбитра, што представља најгрубљи вид насиља над аутономијом и слободним развојем личности (будући да пројекција „друштвеног карактера“ као прописаног типа личности имплицира да се одступања третирају као „ненормалност“ која подлеже кривичним санкцијама, укључујући и принудну хоспитализацију у психијатријске болнице).

Најкраће речено, ове антрополошке компоненте условиле су да се *својеврсност, разноврсност и плуралитет* избришу — као појмови са негативним набојем — из такве концепције социјализма, што се као филозофска основа большевичког пројекта не сме занемарити, с обзиром на то да партија „професионалних револуционара“ предузима акције у циљу измене света према својој замисли, која је у основи проблематична са хуманистичког становишта.

Правећи малу дигресију желим да нагласим, да не мислим да је пројекција измене постојећег друштва, сама по себи, немогућа и нелегитимна, што представља окосницу либералистичке критике марксистичког поимања револуције. Јер на крају крајева, целокупни људски свет је реализација људских пројекција, па зашто

то не би важило и за друштво? Питање је само, којим средствима се то остварује, не крше ли се тиме основни принципи човечности и ко учествује у обликовању такве пројекције и његове реализације (друштвени покрет који за собом има ширу подршку становништва, или самозвана авангарда, или диктаторска војна хунта, итд.). Али пројекција „усређивања одозго“, која не мари за стварне потребе популације, односно не развија потребе у функцији еманципације, већ их, напротив, ограничава у функцији доминације, крајње је проблематична и не може се оправдавати тезом да народ или радничка класа сами не знају шта су њихове стварне потребе (ништа боље не стоји ни са пројекцијом самоуправљања која се служи сличним рационализацијама, када одбија легитимност друштвеног покрета као „непријатељску делатност“ — Вид. В. Арзеншек, *Структура и покрет*).

Не желим да предимензионирам антрополошку димензију, нити да је супротставим свима осталим, већ само пледирам за њено укључивање у анализу, ради бољег разумевања досадашњег историјског искуства социјализма и његових претежно негативних последица.

Хоћу овим размишљањем да укажем на то да када је једном из концепције социјализма избачен појам аутономне и слободне личности као стварни циљ друштвеног развоја коме се подређује целокупна стратегија (а не само као декларација), све друге објективне околности ишле су у сусрет превази ауторитарне и тоталитарне концепције, те је слика „савршеног друштва“ поистовећена са *савршено контролисаним друштвом* у којем нема дисонантних тонова нити ненамераваних учинака (у односу на пројекцију одозго).

Антрополошки елементи могу нам помоћи и да објаснимо упрошћавање стратегије развоја која верује, прво, да средства не утичу на измену карактера циљева (на пример, насиље као перманентни метод друштвене промене) и друго, да се потискивање суштинских циљева — еманципације — у будућност изван савремености и практичних акција у датој пракси, у којој се апсолутни примат даје непосредним, краткорочним циљевима, који не морају бити ни у каквој вези са основним циљем, а могу бити и супротни (као што је потискивање совјета у корист државног апарата), не одражава на мењање карактера праксе и њено удаљавање од декларисаних циљева, док се, најзад, сасвим не поруше мостови и циљ остане да лебди у „светлој будућности“ насупрот све тегобнијој стварности.

Смисао ове моје аргументације о потреби увођења антрополошке димензије како у анализу постојећег искуства социјализма тако и досада артикулисаних социјалистичких концепција најкраће речено је следећи: критичко преиспитивање концепција социјализма и праксе која претендује да реализује једну социјалистичку пројекцију морало би се заснивати, пре свега, на пропитивању циљева и вредности према којима се гради визија адекватније — у хуманом смислу — организације друштва, да би се установило на који начин је у њих уграђено ново схватање људских потреба, јер

ћемо само тим путем моћи установити колико је одређена концепција на трагу социјалистичке идеје о људској еманципацији.

Скоро да није више потребно доказивати да се количином произведеног челика по глави становника не може мерити социјалистичко достигнуће, јер је из такве визије потпуно испуштен *нов квалитет живота*. Али још увек је потребно указивати на то да само економска политика, чак и да је била много адекватнија — у функцији економског развоја — не може обезбедити све потребне услове за еманципацију, нити се у име бржег економског раста могу одлагати циљеви еманципације, будући да је циљ политичке економије — употреба човека (како је истакао Крешић). Визија развоја се мора знатно проширити да би се направио прелаз ка практиковању Кантовог категоричког императива, када свака „употреба човека“ у друге сврхе већ постаје злоупотреба.

Многа су питања остала без одговора, али овај папир је имао скромније намере: да постави непостављена питања и укаже на могуће приближавање одговорима.